

**TANZİMAT'DAN CUMHURİYET'E
TANRI TASAVVURUNDA YAŞANAN DEĞİŞMELER
VE
DEİST İMAN**

*Hüseyin AYDIN**

ÖZET

Cumhuriyet, siyasi yönden bir rejim değişikliğinin adı olmakla birlikte, aslında bir kültür değişimini ve yeni bir hayat anlayışını simgeler. Ama bu kültür değişimi sürecini Osmanlı çok sınırlı da olsa, iki yüzyıl önce başlatmıştı. Kültür değişimi fenomeni, fikrî olgunluğunu Osmanlı döneminde kazanmıştı. Bu kültür değişimi devletin bir projesi olmaktan çok sivil teşebbüs ağırlıklı bir gelişme idi. Cumhuriyet döneminde ise bu kültür değişimi, yeni bir hayat anlayışı boyutunda devletin projesi oldu.

Her toplumda olduğu gibi Osmanlı'da da gelenek hakimdi ve gelenek, yine her toplumda olduğu gibi, Osmanlı'da da kendisini hem topluma, hem devlete korutuyordu.

Bu nedenle de Osmanlı'da kültür değişimleri, siyasi hürriyet talepli illegal hareketlerle başladı. Bu illegal teşebbüslerin sahibi kişi ve kuruluşlar, Batı'da deist ve pozitivist çevrelere desteklendi. Dolayısıyla bir ölçüde, deist Tanrı anlayışı bu grupların dünyagörüşlerinde yer aldı. Partileştikleri zaman da pozitvizmin sloganları, kurulan partiye ad oldu. Böylece de daha Osmanlı İmparatorluğu döneminde deist iman, çok yaygın olmamakla birlikte, toplumda yer etmeye başladı.

SUMMARY

The Changes in the Imagination of God from Tanzimat to Republic and Deist Faith

* Prof.Dr.; U.Ü.İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı

1- OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE CUMHURİYET ARASINDAKİ İLİŞKİYE KISA BİR BAKIŞ

Cumhuriyet yeni bir hayat anlayışının ülkede gerçekleşmesini, rejimin temel amacı yapmıştır. Bu yeni hayat anlayışı, hedeflenen bütün devrimlerin nirengisidir; olmazsa olmaz şartıdır. Yeni hayat anlayışı ise, tek başına, her şeyden bağımsız olarak ikame edilecek, gerçekleştirilecek bir unsur değildir. Her şeyden önce o, bir kültür değişiminin ürünü olacaktır. Kültür değişimi ise bir tarihi süreçtir. Bu nedenle Cumhuriyetin yeni hayat anlayışının gelişip gerçekleşme sürecini, imparatorluk döneminden bağımsız ele alıp değerlendirmek mümkün değildir.

Diğer yönden, bizatihi Cumhuriyet ve onun öngördüğü yeni hayat anlayışı, Atatürk ile özdeşleşmiştir. Bu bir tarihî olaydır, bir tarih fenomenidir. Cumhuriyetle ve yeni hayat anlayışı ile ilgili çalışmaların ilk referansı Atatürk'tür. Cumhuriyet ve Cumhuriyetin projelerinden ne zaman söz edilse, mutlaka Atatürk'le söze başlanır. Onun söylev ve demeçlerinden, ya da onunla ilgili hatıralardan alıntılar yapılır. Peki Atatürk'ün referansı, atıf kaynağı yok mu idi? Var ise ne idi?

Atatürk'ün atıf kaynağı, her şeyden önce ve tek kelime ile Tarih idi. Özellikle Tanzimat ve meşrutiyet dönemleri idi. Çünkü insanî olayları, devrim hareketlerini, tarihin “kontinuite (=kesintisizliği)”si dışında görmek ve tarihin sürekliliği dışında onlara bir nedensellik aramak, ya da tarihin kontinuitesi dışında ona yeni bir nedensellik ikame etmek mümkün değildir. Bütün bunlara rağmen devir kapayıp devir açan liderlerin tarihten bağımsız ve tarihten beslenmeden aksiyonlarını gerçekleştirdikleri yönünde bir imaj vardır. Gerçek bir liderin tarihten beslenmesini kabul etmemek ve tarihî niteliği ve boyutu olan bir devrimi, tarihin kesintisizliğinin dışında görmenin asla doğru olmadığını vurgulamak isterim. Hele tarihten bağımsızlık, Atatürk için asla söz konusu değildir.

Evet, her karizmatik lider, tarih karşısında radikal bir tavır alır. Tarihi parantez içine alıyor görünümü verir. Oysa karizmatik lider ile tarih arasındaki ilişki anne-çocuk arasındaki ilişki gibidir. Çocuk annesini taşlasa da annesinin eseridir. Yine varıp sığınacağı yer, onun sıcak kollarının arasındadır.

Atatürk de kendisini Osmanlı tarihinin akışı içinde bulur. Referansı Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi tarihidir. Tanzimat ve Meşrutiyet döneminin belirleyici değerleri, Batı kültürünün değerlerinden oluşmaya başlamıştır. Böylece imparatorluk bünyesinde bir kültür değişimi gerçekleşmektedir. Atatürk, Tanzimat ve meşrutiyet dönemindeki bu kültür değişimi fenomeni aracılığı ile ve dolaylı olarak, Batı kültür tarihi ile bağlantı içine girer.

Sadi Irmak ve Behçet Kemal Çağlar, “Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler”in önsözünde şöyle demektedirler: “Atatürk'ün devrimlerine yer

hazırlayan ve islahat adıyla anılan bu inkılaplar, Nizamı Cedit ve Vak'a-i Hayriye gibi tarihî büyük olayları, bu eserde bütün atılmaları ve bocalamaları ile açık açık görünür. Atatürk'ü anlamak bakımından da bu kritik devrenin iyi anlaşılmasına ihtiyaç vardır."¹ Zaten Atatürk, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi tartışmalarına o kadar vakıftır ki, "Medeniyetin ne olduğunu başka başka tarif edenler de vardır... Bence medeniyeti harstan (kültürden) ayırmak güçtür ve lüzumsuzdur."² Atatürk'ün bu ifadesi onun bu tartışmaların içinden geldiğini göstermektedir.

Zaten Atatürk, eğitim öğretimini askerî okullarda yapmıştır. Askerî okullar, bir ölçüde Batı modeline göre kurulmuş ve relatif de olsa Batı kültür ve bilim değerlerine göre eğitim-öğretim yapan kurumlardır. Bu nedenle de Atatürk'ün Batı kültürü ile teması doğrudan sayılır. Atatürk'ün Batı kültürü ile maddi ilişki derecesi ne düzeyde olursa olsun, o, olaylara bakan birisi değil, gören, kavrayan, bilinç haline getiren birisidir. O, hem devletin ve toplumun yapısını, hem de Batı'da olup bitenleri gören, gördüklerini şuur haline getiren ve bu şuru karar ve eyleme dönüştürecek kişiliğe sahip idi.

2- OSMANLI- AVRUPA İLİŞKİLERİNİN KÜLTÜREL BOYUTLARI

Osmanlı, Batı'nın kendisine karşı üstünlüğünü 17.yüzyıl sonlarında fark etti. Bunun neden ileri geldiğini, aşağı yukarı, 18.yüzyıl boyunca araştırdı. Olup-bitenleri –flu da olsa – gördü; ama neye neresinden başlanacağı kestirilemez bir durumda devam etti. Peki Batı'da olup-biten şeyler neler idi? Batı'nın bu gelişmeleri karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu neydi? Konuya yaklaşımımızı sağlamak için – bilineni tekrarda aşırı gitmeksizin – önce Batı'nın bilimsel-kültürel durumuna ve çeşitlenen dünya görüşlerine kısaca bir göz atalım.

Renaissance'da uyanan bilimsel ilgi 17. ve 18. yüzyıllarda elle tutulur başarılar ortaya koymaya başladı. Özellikle matematiğin fiziksel varlık alanına uygulanması ile matematik-fizik bilimler, yani pozitif bilimler gelişti. Bunun sonucu olarak da sanayi devrimi gerçekleşti. Sanayi, kol gücünün, aletin yerine makinenin geçmesidir. Bu da üretimin artması, ticaretin gelişmesi ve savaş tekniğinin ve dolayısıyla karada ve denizde savaş üstünlüğünün ön plana çıkmasıdır. Bu durum Batı'da iki durumu ortaya çıkarmıştır: 1-Refah artmıştır, eğlenceye ayrılacak daha çok boş zaman olmuş ve bu nedenle de yeni davranışlar ortaya çıkmaya başlamış ve hayat çeşitlenip zenginleşmiştir. 2-Batı'nın savaş gücü gelişmiş. Her şeyden önce bu üstünlük

¹ İmrek, Sadi-Çağlar, Behçet Kemal , Cevdet Paşa Taihinden Seçmeler I, İstanbul 1994, s.14.

² Afetinan, Mustafa Kemal Atatürk'den Yazdıklarım, Ankara 1969, s.48.

de, Batı karşısında asırlarca tek başına bir blok oluşturan Osmanlı imparatorluğuna karşıdır. Bu üstünlüğün ilk görüntüsü daha 17. yüzyılın sonlarında, 1683'te Viyana kuşatmasında yaşanmıştır. Top namlusunun açısı ile atış menzili arasında ilişki kuran, yani matematik değerlerle fizik olgular arasında ilişki kuran Batı, kendisini Osmanlı ordusu toplarının atış menzili dışında tutmuştur. Osmanlı top tekniği, daha 15. yüzyılda Fatih'in İstanbul'u fethederken getirdiği seviyede durmaktadır.

Osmanlı henüz bunun farkında değildir. İman gücünün, Hakk Dine mensup olmanın sağladığı nusret-i ilahiyenin ve irkî hususiyetlerin, Batı'nın bu maddî gelişmişliğine her zaman üstün geleceğine dair bir rahatlık içindedir. İşten anlayan, dikkat ve tecessüs sahibi, gözlemesini bilen bir Fransız amirali, 1821 yılı Mora isyanı esnasında İmparatorluğun durumu hakkında edindiği izlenimleri ve değerlendirmeleri çok acı bir şekilde dile getirmektedir:

Osmanlı İmparatorluğunun git gide erimekte olduğu her gün biraz daha ortaya çıkıyor. Türkler azamet ve anlayışsızlık içinde, çevrelerinde kaynamakta olan dünyaya aldırışsız bir gözle bakıyorlar. Öteki milletlerin hepsi silahlarını geliştiriyor, taktiklerini değiştiriyor ve savaşı bir bilim haline getiriyor. Padişahlar ise, bu değişen dünyaya hiç aldırmadan, her yeniliğe kuşku ile bakıyor ve sadece kendi geri kalmış düzenlerini sürdürmeyi düşünüyor. Türkler'de artık geçmişin böbürlenmesi kalmış. Askerlik yeteneklerini dahi artık iyice yitiriyorlar. Eğer bu çökmede, toplumda eskiden kalma bir bağınazlık yine arada sırada uyanıp şahlaniyorsa, kısa bir süre için toplumu içine düştüğü tedavi kabul etmez uyusukluktan koparıp çıkarmak isteyen kendi reformcularına karşıdır. Her şey bu bitik iktidarı bir uçuruma doğru sürüklemektedir.³

Durumun tasvirini bir de içimizden bir düşünür-şairin, Mehmet Akif Ersoy'un gözü ile görelim. Klasik Osmanlı eğitim-öğretimi içinde yetişmiş olan Mehmet Akif, yüksek öğrenimini, gününe göre müspet bilim öğrenimi veren baytar mektebinde yapmıştır. Böyle bir yüksek öğrenimin verdiği farklılıkla, bakın eğitim-öğretim sistemini nasıl tasvir ediyor:

Ne Hüda'dan sıkılırlar, ne de Peygamber'den
Bu ilimsiz hocalardan, bu beyinsizlerden
Çekecek memleketin hali ne olmaz düşünün.
Sayısız medrese var gerçi Buhara'da bugün
Okunandan ne haber? On para etmez fenler
Ne bu dünyada soran var; ne ukbada geçer.

³ İnan, M.Rauf, Atatürk'ün Devraldığı Eğitim Sistemi, Atatürk Konferansları 1971-1972, s.129.

Gerek içerden gerek dışardan bakıldığında Osmanlı'nın eğitim-öğretim sistemi, hayata bakışı, kurumlarının durumu ve Batı ile imparatorluk arasındaki bilimsel, kültürel ve endüstriyel fark hakkında çok şey söylenmiştir ve hala söylenebilir. Peki daha o tarihlerde hem dışarıdaki gelişmeleri hem de içerideki durumun farkına varan yok muydu?

En üst seviyede ilk defa bu durumun farkına varan padişah III. Mustafa'dır. O, hem Batı'daki gelişmelerin solumakta olduğu tehlikeyi seziyor, hem de gerek ordunun eğitim, teknik imkânlar ve disiplin yönünden düşman orduları ile boy ölçüşecek seviyede olmadığını, gerekse iç yönetimde otorite boşluğunun gittikçe artmakta olduğunu ve "Âyanlar" elinde halkın yoksullaştığını, kısaca devlet kurumlarının yavaş yavaş bozulmuş olduğunu görüyordu. Ama iç ve dış şartlar, gerekli tedbirlerin alınmasına imkân verecek durumda değildi. İnce bir dış siyasetle devleti savaşa sokmamaya çalıştı. İçte de sessiz sedasız, Batı esaslarına göre eğitim-öğretim yapacak olan "Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn"u 1773'te kurdu. Ama daha fazlasına ömrü yetmedi. Oğlu III. Selim'e çok ümit bağlıyordu; bu doğrultuda da onu yetiştirmeye çalıştı. Oğlu da babasının ümitlerini boşa çıkarmadı ve beklenilenin üstünde nitelikli bir padişah oldu.

III. Selim, babasının da yönlendirmesiyle Batı'da gerçekleşen gelişmeleri takip ederek büyümüştür. Fransız ihtilalinin olduğu yıl padişah oldu. İmparatorluğun durumunu kavrayan, Batı'da olup-bitenleri bilen ve geleceği sezen bir padişah olarak tarih sahnesine çıktı. Fakat karşısında aşması ve yenmesi mümkün olmayan devasa bir engel vardı: GELENEK.

Hiçbir insan hayata kendisiyle başlamaz. İnsan dünyaya gelince, tarihî bir birkimi daima hazır bulur. Geçmiş nesillerin hayat tarzları, ahlakî yaşayışları, bilimsel başarıları, estetik değer anlayışları ve bu alanda meydana koydukları sanat eserleri, üretim araçları ve üretim tarzları, hepsinden önemlisi dinî yorum ve değerlendirmeleri başlı başına bir varlık alanı oluşturur. Bu alan, "tarihî varlık alanı"dır. Bu varlık alanı baştan aşağı insan eseridir. İnsanın benliği ile bu varlık alanı arasında derinden bir bağ oluşur. İnsan, bu varlık alanı ile bütünleşir ve özdeşleşir. İşte bu varlık alanının aktüel-belirleyici yönü, GELENEK'dir. Gelenek, "toplumun varlığını sürdürülebilmesinin vazgeçilmez unsurudur. Toplumun kültür ve uygarlığı onun üzerine inşa edilmiştir."⁴ Bu nedenlerle gelenek, hem o toplumun hayatını belirler, hem de, mahiyeti gereği, amansız bir şekilde kendisini korur.

Geleneği oluşturan dominant faktör bilimdir. Geleneğin bu mukavemeti yine bilimsel çalışmaların oluşturduğu zihniyet değişimleri ile aşılabılır. Bu da zaman ister. Çünkü bilimsel başarılar hazırca ulaşılabilecek şeyler değildir. Bu nedenle bilim, smama-yanılma yolu ile ağır ve emin adımlarla yürür. Geniş kadroların katılımı ve desteği ile gelişir. Bu da ülke

⁴ Kızılçelik, Ergin-Erjem, Yaşar, Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü, Konya 1992, s.180.

çapında okullaşmayla mümkün olur. Padişah III. Mustafa ile birlikte Osmanlı bunun idrakine varmış; ama dışta düşmanlardan içte de geleneğin koruyucu melekelerinden yakasını kurtaramamıştır.

Durumun vehametinin idraki içinde olan III. Selim, saltanatının daha ilk yıllarında Reisülküttap Atıf Efendi'den Batı'nın durumu hakkında rapor ister. Atıf Efendi hazırladığı layihasında özetle şöyle demektedir:

Birkaç yıl önce Fransa'da patlak verip etrafa yayılan fitne ve fesat ateşi, senelerden beri melun müşriklerin hazırladıkları ve icrasına fırsat gözettikleri bir uyur fitne olduğu malumdur.

Şöyle ki: Voltaire ve Rousseau isimli zındıkların ve onlardan beter ukalaların haşa ve haşa Peygamberlere sövmek, büyüklere zem etmek, bütün dinleri kaldırmak, cumhuriyeti ve müsavata ima etmekten ibaret olan sözlerle, alay üslubu ile neşrettikleri eserlere, her yeni şey lezzetlidir, fehvasınca halk rağbet eder. Fesat ve küfür, frengi hastalığı gibi halkın beyinlerine ve damarlarına nüfuz etmiştir.

Bütün zamanlarda hak veya batıl her milletin dini olduğu halde, Fransa'da zuhur eden fitne ve fesat erbabı, fâsîd niyetlerini icraya vesile olmak için sonucun vehameti düşünülmezsizin dinsizlik ilanı ile halkın Allah korkusunu kaldırmışlar, ar ve namusu tamamı ile mahvetmişler, Fransa halkını vahşi hayvan kıyafetine sokmaya çalışmışlar, bununla da yetinmeyip her yerde kafadarlar tedarik ederek İnsan Hakları dedikleri isyan beyannamelerini yabancı dillere tercüme ederek milletleri hükümdarları aleyhine kışkırttılar⁵.

Atıf Efendi Batıyı sadece dinî, siyasi ve ahlakî açıdan görmekte ve öyle tasvir edip değerlendirmektedir.

Atıf Efendi'nin tasvir ettiği Batı, Aydınlanma dönemidir. Atıf Efendi, Aydınlanma dönemini hem doğru tasvir ediyor, hem de Osmanlı zihniyeti, sosyo-kültürel yapısı ve siyasi rejimi açısından doğru değerlendiriyor. Aydınlanmayı Osmanlı'nın dünya görüşü, toplum yapısı ve siyasi rejimi için yegâne tehlike kaynağı olarak görüyor ve devleti bu tehlikeye karşı hazırlıklı olmaya çağırıyor. Ama bu hazırlığın temellerini de devlet, hemen hemen neredeyse, yarım yüzyıldan beri Batı medeniyetine dayanmakta bulmakta ve Fransız öğretmenlere dayalı okullaşmayı başlatmış bulunmaktadır. İşte çelişki de burada yatmaktadır. Bir taraftan Batı medeniyetinden gelecek tehlikeleri, yine bu medeniyetin imkanları ile göğüsleyecek, diğer taraftan da içte yavaş

⁵ A. Cevdet Paşa, Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler I (Düzenleyen-Sadeleştirenler: S. İrmak-B.K. Çağlar), M.E.B. yayını, İst. 1994, s.290.

yavaş oluşmaya başlayan rejim karşıtları, bu Batı Aydınlanma kültürü ile beslenecek.

Aslında çelişkiler, dinamizmlerin kaynağıdır. Diğer yönden birbirinin karşıtı durumunda görünen her iki görüş, bütün varyantları ile birlikte -sınırlı da olsa- temelde Batı'nın kültürel süreci içine girme arzu ve gayreti içindedir. Ayrıca bu yaklaşım farklılıkları da, bu harekete hem bir dinamizm hem de bir kontrol getirmektedir. Bu kutupluluğun getirdiği dinamizme çok ihtiyaç vardı. Yukarıda işaret ettiğimiz geleneğin bu amansız direnmesini aşmak ve kültürü yenileyerek bilimsel bir gelişmeyi sağlamak, ancak bu dinamizmin beslediği sürekli bir çaba ile mümkün olur.

Hürriyet, ilerlemenin olmazsa olmaz şartıdır. Hür olmayan insan, bilimsel başarı ortaya koyamaz; hür olmayan insan yaratıcı olamaz; hür olmayan insan "tarihî bir varlık olma" niteliğini gerçekleştiremez. Ama vahye dayalı dine inanan insanın hür olamayacağı görüşü ise polemik niteliklidir.

3- BATI'DA GELİŞEN ÖZGÜRLÜKLERİN OSMANLI'YA ETKİSİ

Sadullah Paşa, 1878 Paris Sergisi'ni gezerken izlenimlerini şöyle dile getirir:

Merkezî kapının önünde bir hürriyet heykeliyle karşılaşılır; elinde bir âsâ vardır ve bir koltuğa oturmuştur. Görünüşü ve tavrı ile seyircilere şunu demek ister: "Ey değerli ziyaretçiler! İnsan gelişmesinin bu büyüleyici sergisine bakarken, bütün bu ilerlemelerin hürriyetin eseri olduğunu unutmayın. Halklar ve uluslar mutluluğa hürriyetin himayesi altında erişirler. Hürriyetsiz güvenlik, güvensiz gayret, gayretsiz refah, refahsız mutluluk olmaz!..."⁶

Batılılaşma, her şeyden önce hürriyet meselesidir. Bunu Batılılaşma (=çağdaşlaşma) kavramının içeriğinde rahatlıkla bulabiliriz:

Batılılaşma, her şeyden önce bilimsel düşünmenin ülkede yaygın bir şekilde yerleşmesini gerektirir. Bu gereklilik de ancak yaygın bir okullaşma ile gerçekleşir. Okullaşma, hürriyet duygularını uyandırır ve besler.

Batılılaşma, siyasî-toplumsal hürriyetlerin yaygın bir şekilde yaşanılmasını şart koşar. Bu ise bir rejim işidir. Batı, parlamenter rejime geçmişti ve Batı'ya giden her Osmanlı aydınının ilk gözüne çarpan da bu oluyordu. Osmanlı'da, köşesinde oturup hiçbir etkinliği olmayan insanlardan başka hiç kimse hür değildi.

⁶ Lewis, B., Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.129.

Batılılaşma, servetin yaygınlaşmasını, refahın artmasını amaçlar. Ticaretin gelişmediği, el sanatlarının dumura uğradığı Osmanlı'da, halk ziraatla meşguldür. Ama toprağın sahibi değildir. Halk 16.yy'dan itibaren bozulmaya başlayan timarların, daha sonra da âyanların ırgatı durumuna düşmüştür. Ayrıca, yarımından emin olmayan devlet görevlileri tarafından da kazancına göz dikilmiştir. Servetin, dolayısıyla refahın yaygınlaşmadığı yerde hürriyetlerden söz etmek mümkün değildir. Zaten Osmanlı halkının "hürriyet" diye bir kavramı da yoktur. Çünkü kullanma alanı yoktur.

Evet, bilimin, dolayısıyla kültürün gelişmesi hürriyetin yaşanmasına bağlıdır. Hürriyetin gerçekleşmesi bir veya iki şarta bağlı değildir. Hürriyet, kendine özgü nitelikleri olan bir iklimde gerçekleşir. Bu iklimin bir niteliği eksik olursa hürriyet gerçekleşemez. Bu iklimin, bütün nitelikleri ile, Osmanlı'da olduğunu söylemek çok zordur. Osmanlı ulemasının belki her türlü hakkı ve imtiyazı vardı. Sadece yeni bir görüş, yeni bir buluş ileri sürme hürriyeti yoktu. Çünkü yeni bir görüş "BİD'AT" idi. Bid'at ise haramdı. Yeni bir görüşün bid'at olması, bid'atın da haram olması, vahiy dini olan İslâm'ın ne lafzında, ne rûknünde, ne de ruhunda vardı. Bu yargı geleneğe ait idi. Geleneğin, tefsir ve değerlendirmelerin gerisindeki dinin esas temelini gözden kaçması ile asıl ilahî mesajın yerine geçmesi, aşılması mümkün olmayan kale duvarları oluşturmuştu .

Osmanlı İmparatorluğu'nda hürriyetin yeşerip gelişeceği bir iklimin olmadığı görüşümüzü tarihî tabloya bakarak anlatmaya çalışalım.

Gelenek anlamında tarihî birikim, kelimenin tam anlamı ile yüceltilmiş ve kutsallaştırılmıştır. Sekiz yüz, yedi yüz, altı yüz yıl önce yazılmış kitaplar, yeni araştırmalar için yol gösterici görüş ve düşüncelere sahip birer kaynak değil, alanında bilgi kadrosunu eksiksiz içinde taşıyan, aşılmaz eserler olarak görülmektedir.

Rejim, hürriyetin bütün türlerinin yaşanmasına müsait değildir. Hürriyet, insanî varlık alanının bireyselliğinin, bütün zenginliği ve çeşitliliği ile ortaya çıkmasını sağlar. İnsanlığın bütün çeşitliliği ile ortaya çıkmasını hiçbir monarşik rejim istemez. Çünkü o, elden geldiğince tek tip insan ister. İnsana sevgi ve saygıyı temel ilke kabul eden İslâm'a dayanan Osmanlı yönetimi de monarşik bir yönetim olmasından dolayı, monarşik bir yönetim olmanın mahiyeti gereği, insan hürriyetine tahammülü olan bir yönetim değildi.

Problem gören, problem şuuruna ulaşabilen insanların yetişmesine kültürün seviyesi ve geleneğin yapısı müsait değildir. Az sayıda da olsa, bu nitelikte ortaya çıkan insanların problem şuuru, heyecanı ve tutkusu, gelenekten gelen mukavemetleri, devletten gelen baskıları göğüslemeye yetmemiştir. Bunları himaye edecek, destekleyecek, koruyacak halk içinden hamiler de çıkmamıştır. Batı'da Newton'u, Tycho Brahe'yi, Kepler'i

Kilise'ye rağmen halkın içinden çıkan zengin hamiler korumuş ve onların canlarını kurtarmışlardır.

Özellikle Selçuklular döneminden bu yana Batı ile yaşanan siyasi ilişkiler, hep düşmanca olmuş; hep savaş hali yaşanmış; bu nedenle de Hristiyan alemine karşı "attitude" dediğimiz, içeriği düşmanca unsurlarla dolu olan anlayışlar ve tavır alışlar oluşmuştur. İslâm'a göre kestiği yenen, hediyesi alınıp, hediye verilebilen, sofrasına oturulabilinen, kız almabilinen, komşuluk yapılabilinen Hristiyan aleminin, yani Batı, artık toplum için can düşmandır ve hayat bile verse reddedilir. Batı'daki gelişmelere dikkat çeken, ya da Batı etkisi taşıyan kişiler toplum içinde "gavur" diye yaftalanmış, neredeyse onlara hayat hakkı bile tanınmamıştır. Batı'ya karşı böylesine attitüdlerle yüklü olan bir toplumda, Batı etkisine açık o kişileri himaye edecek güçlü ve varlıklı kişiler olması da mümkün değildir.

Alanın tarih olmadığı için, meslekten tarihçiler tarafından bu tespitlerim isabetli bulunmayabilir. Ama düşünce tarihi açısından baktığımız zaman, Osmanlı'nın genel görünümü budur. Bu tespitlerimize iki yönden bir değerlendirme ekleyeceğim:

1) Osmanlı İmparatorluğu'nun monarşik idare yapısı, İslâm'ın devlet anlayışının gereği olduğu yönündeki görüş ve iddia tamamen yanlıştır. İslâm'ın devlet anlayışı, halkın katılımına açık, yönetime ait düşünce ve görüşlerin dalgalanmasına ("meşveret") dayalı bir devlet anlayışıdır. Bunun da adı "Cumhuriyet"tir. "Hilafet" in ise dinî-kutsal hiçbir yönü yoktur. Fakat İslâm'a göre devlet başkanının heybetli, sevgi ve saygıdan kaynaklanan ürkütücü bir konumda olması için, bir kudsiyet izafe edilmiştir. "Halife"nin sözcük anlamı, birisinden sonra, bir başkasının onun adına bir işi yürüten kişiye verilen unvandır. "Halife" kavramına yüklenen bu tarihî - siyasi anlamı ile, Hz. Peygamber'den sonra onun kurmuş olduğu devleti onun adına yöneten kişi demektir. Hz. Muhammed (S.A) devlet başkanı olarak gönderilmediği için, onun devlet başkanlığının bir miras olarak devam etmesi hususunda hiçbir nassı ve aklî dayanak yoktur. Hele daha sonraları ortaya atılan halifenin yeryüzünde "Allah'ın gölgesi (=zıllullah)" olduğu görüşü, İslâm'ın Tanrı anlayışını özünden zedeler. Belki hilafet kavramına dinî-kutsal bir anlam yüklemekle, müslüman milletlerin siyasi birliğini sağlamaya yönelik konjonktürel bir fonksiyon sağlaması düşünülmüş olabilir; ama tarihî fenomenler ve Osmanlı'yı oluşturan etnik grupların tutumları, bunun da fonksiyonel olmadığını göstermiştir.

Diğer taraftan monarşik yönetim biçiminin, dinin rüknüne uygun olmadığı gibi, insanın mahiyetine de uygun değildir. Çünkü insanı insan yapan temel niteliklerinden birisi de siyasi bir organizasyon içinde, yani bir devlet içinde yaşamaktır. Bu siyasi organizasyonu kuran insanın kendisidir. Öyleyse imkânların ve pratiğin elverdiği ölçüde siyasete katılmak, her bireyin hakkıdır.

İnsan öyle bir varlıktır ki, bir değerini, bir başkasının ona sormadan, onun adına kullanmasını problem eder.

2) Yukarıda saydığımız nedenlerin baskısı ile bir kültürü dışa karşı kapatarak geliştirmek mümkün değildir. Gelişmeyen kültür ve medeniyeti, gelişen kültürler karşısında tutundurmak da çok güçtür. Kültürü, yani düşünce dünyasını dış etkilere karşı kapamak ve bunu bir dinî gayretmiş gibi yapmak, İslâm'ın temel görüşünü yansıtan "ilim, Çin'de bile olsa (gidin) alın."⁷ emir ve tavsiyesine asla uygun düşmez.

"Politikadan ve politik düşünceden yasaklanmış Türk aydınları"⁸nın hepsini edebiyat ve bilimsel çalışmalarla tatmin etmek ve dizginlemek mümkün olmayacaktır. Devlet yönetimine katılmayı, politika üzerine düşünmeyi özünde bir varolma şartı olarak taşıyan insanın bu eğilim ve hakkını engellemek, hürriyetin yokluğudur. Hele ilgi ve ideali devlet yönetiminde etkin olmaya yönelik kişiler, hem kendileri için, hem de toplum için hürriyet yokluğunu, ölüm-kalım meselesi yapar.

Kişilik özelliği, rejimin yapısından gelen hürriyet kısıtlamalarına karşı tepki olarak beliren aydınlar, batılılaşmaya politik rejim açısından yaklaşmışlardır. Askerî, toplumsal, ekonomik ve teknolojik sorunların tamamının çözümünün anahtarı, parlamenter yönetime geçilmesi ve siyasi hürriyetlerin elde edilmesidir. Ama rejimi hedef alan teşebbüsler hep hüsrarla sonuçlandı. Sürgünler, şu veya bu yolla Avrupa'ya kaçıp sığınmalar aldı başını gitti.

Avrupa medeniyeti, bu medeniyetin dışında olanlar için mükemmeldi. Ama Avrupa'da da hürriyetsizlikten şikayet edenler, gelişmenin, ilerlemenin temposundan memnun olmayanlar, insan haklarının elde edilmesi hususunda mücadele veren gruplar vardı. Ayrıca ve asıl önemlisi, Batı'da hakim dünyagörüşü olan Hıristiyanlığa temelde karşıt olan bu dünyagörüşü ve Tanrı anlayışı akımlarının taraftarları vardı. Onlar da kendi ülkelerinde marjinal durumda idi. Osmanlı hürriyetçileri, Avrupalı hürriyetçilerle, şu veya bu şekilde, bütünleştiler ve azınlıkta olan Osmanlı hürriyetçileri onların öğrencisi oldular ve onların yanında yetiştiler. Böylece de Osmanlı hürriyetçileri Batı'nın kültür ve çalışma formlarına göre dünya görüşlerini şekillendirmeye başladılar. Rejim muhalifi örgütler haline geldiler.

Bu yönelim, batılılaşma, muasırlaşma, asrileşme (çağdaşlaşma), medenileşme kavramları ile adlandırılıyordu. Artık bu yönelim, Osmanlı aydınları için bir mefkûre, bir ülkü, bir ideal idi. Bu ülküye gönül verenlerin hepsi de, bu ülkünün, yukarıda verdiğimiz, içeriğinde mutabık idiler. Bu içeriği Şinasi, çıkardığı gazetelerdeki yazıları ve şiirleri ile, Ahmet Mithat roman ve hikaye formundaki yazıları ile, Namık Kemal, makale, şiir ve

⁷ Hadis.

⁸ Lewis B. Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1998 Ankara, s.187.

tiyatro türündeki san'at eserler ile, Mithat Paşa ve Halil Hâmit, birer devlet adamı olarak bu çalışmalara destek vererek ve devlet bünyesinde bir çok müesseseleşmeleri gerçekleştirerek... bu mefkûrenin anlatılması, savunulması, halka benimsetilmesi konusunda inanarak, güvenerek, cansiperane çalışmışlardır. Fakat Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Beşir Fuat... gibi çok az bir kesimini istisna edersek, Batılılaşma taraftarı Osmanlı aydınlarının büyük kısmı İslâm'ın getirdiği theist Tanrı anlayışına sahip idiler; dolayısıyla İslâmî değerleri korumadan yana idiler. Bu da onları daha temkinli davranmaya götürmüştü. Böylece de bu anlayış, Kültür ve Medeniyet'i birbirinden ayırma gayreti olarak ortaya çıkmıştır.

4- KÜLTÜR VE MEDENİYET AYIRIMINDA ISRAR

Osmanlı, hangi yönden Batı medeniyetini sakıncalı buluyordu? Sakıncalı bulunduğu yönlerin engellenmesinde Kültür ve Medeniyet ayırımı bir çare miydi? Kültür ve Medeniyet ayırımı tartışmaları başladığından bu yana, bu ayırımı anlamlı bir temellendirme kazandırılabilir mi? Kültür ve Medeniyet ayırımı yapıp kültürü reddetmekle, Batı'nın istenmeyen yönlerinin ülkeye girmesi önenebilir miydi?

Halbuki devlet bütün kurumları ile birlikte, Tanzimat Fermanı süreci içinde, baştan aşağı yeni bir yapıya kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Ülkede siyasî, hukukî, toplumsal ve ekonomik reformlar tasarlanmaktadır. Bunların yapılabilmesi için şimdiye kadar kendi kültürümüz ve düşünce hayatımız içinde, kendi değerlerimize göre düşünülmüş herhangi bir teorik altyapı çalışması yapılmamıştır. Bu reformları düşünen Osmanlı aydınlarının her biri, teorik altyapı olarak, Batı düşünürlerine dayanmaktadırlar. Mesela Ziya Gökalp, Durkheim'in, Prens Sabahattin Le Play'in, Ahmet Rıza Comte'un, Beşir Fuad Dr. Claude Bernard'ın görüşlerini, hatta daha başlarda Namık Kemal Aydınlanma ve Romantizm'in kültürünü ülkeye taşımıştır.⁹

Osmanlı'nın Batı medeniyeti karşısında tavrı almasına neden olan sakıncalar şunlardı: a) Felsefî ve sosyolojik akımlardan kaynaklanan farklı dinî anlayışların ülkeye girmesi, b) Bu farklı dinî anlayışlarla aynı kaynaklardan çıkan ve onlara eşlik eden kötü ahlakî akımların gelmesi, c) Bunların tabii sonucu olarak sosyal ve siyasî alanda bir değerler anarşisinin doğması.

Osmanlı kendi hayat yapısı için tehlikeli gördüğü bu hususlardan ülkenin etkilenmesini önlemek için güya bir çıkar yol buldu: Kültür ve Medeniyet ayırımı. Dinî ve ahlakî yönden tehlike içeren yönleri kültüre bağliyor ve bunun sonucu olarak da "Batı'nın medeniyetine evet, kültürüne hayır!" sloganı ile tavrını sergiliyordu. Peki tabii bilimler ve onların ürünü olan

⁹ Birand, Kamuran, Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri, Ankara 1955, s.26-50.

teknolojiyi, sosyal bilimlerden ve bunların hepsinin arkasında ve temelinde bulunan ve onlara sessiz-sedasız dinamizm kazandıran felsefeden ayırmak mümkün müdür? Buna olumlu cevap vermek mümkün değildir. Ama o günün zihniyeti ile de felsefe ile bilimler arasındaki ilişkiyi ve bilimlerin kendileri arasındaki organik bağı görmek pek mümkün değildi. Felsefe ile bilimler ve bilimlerin kendileri arasındaki bu koparılamaz organik bağ aslında varlığın ontik bütünlüğünden kaynaklanmaktadır.¹⁰ İnsanın dünyadaki yeri, konumu, kaderi ve görevleri üzerine olumlu yorumları, felsefi-sosyal bilimler üretir. İnsanda vazife şuurunun oluşmasına, hak duygularının gelişmesine, temel hak ve hürriyetlerin savunulmasına ve elde edilmesine yönelik çabanın dinamizmini ve yönelimini bu bilimler verir. İnsana hayatı bu bilimler sevdirebilir. İnsana yaşama heyecanını bu bilimler verir. Aynı zamanda estetik değerleri duyan bir varlık olan insanın bu ihtiyacını yine bu bilimler karşılar. İnsanın dinî değer ve naslarının zamanın Geist'ına uygun yorumlanması ve değerlendirmesine bu bilimler imkân sağlar. Eğitilmesi gereken insanın eğitimi bu bilimler içinde gerçekleşir ve hayatına yön veren kültürel normları bu bilimler geliştirir.

Fakat şunu da belirtmeyi asla ihmal etmemek gerekir ki, tabiat bilimlerinin doğrudan hayata girmiş, davranışa dönüşmüş başarıları da kültürün ağırlıklı kurucu unsurlarıdır. Bu nedenle kültürü ortaklaşa kuran sosyal bilimlerle doğa bilimlerini birbirinden ayırarak ayakta tutabilmek mümkün değildir ve medeniyeti de kültür ve teknoloji (maddî ve manevî) diye ikiye ayırıp tabiat bilimlerini ve teknolojiyi kendi başına ayakta tutmak mümkün değildir. Zaten böyle bir ayırım, ne teorik olarak ne de pratik olarak gerçekleştirilebilirdi. Öyleyse kültür nedir?

Kültür, geniş ve farklı anlamlarla yüklü ve çok boyutlu bir kavramdır. Çok çeşitli kültür tanımları yapıla gelmiştir. Bu nedenle yapıla gelen kültür tanımlarının hiç birisi onun bu anlam zenginliğini ve boyutlarını kapsamlı bir şekilde ve tüketici olarak veremiyor; ama her bir tanım onun bize bir yönünü tanıtıyor. Bununla da yanlış bir şey yapmıyor, doğru yapıyor. Çünkü kültürün tek bir tanım ile tanımlanamamasının güçlüğü, onun mahiyetinden geliyor. Böyle bir mahiyete sahip olan kültürü tanımlamaya çalışanlar, kendi formasyonlarına, dünyagörüşlerine, bakış açılarına göre tanımlamaktadırlar ve kültürün ne olduğu hakkında bilgi üretiyorlar.

Ben kültürü, bir medeniyetin içinde oluştuğu iklim olarak anlıyorum ve algılıyorum. Bu iklim coğrafya alanında insanın hazır bulunduğu tabii iklim değil, insanın tarihî varlık alanında kendi oluşturduğu iklimdir. İnsan bu iklimi, kendi ırkî hususiyetleri, içinde bulunduğu coğrafyanın tabii şartları,

¹⁰ Gerçi bugün bile hala bu bütünlük görülememektedir. Bütün üniversitelerde, sosyal bilimlere ait fakülte ve bölümler üvey muamelesi görmektedir. Bu bakış açısından İlahiyat Fakülteleri de yeterince nasiplerini almaktadır. Oysa ne tabii varlık alanı ile tarihî varlık alanı (medeniyet) birbirinden ayrılabilir, ne de real varlık alanı ile dinî-metafizik alan birbirinden koparılabilir. Varlık bir bütündür.

sahip olduğu tarihî birikimi, mensubu olduğu din ve bu dinin değerleri...vb. çerçevesinde oluşmuş olan ahlak, bilimsel başarıları ve bu başarıların sonucu olan teknoloji ürünleri, san'atı, siyasî geleneği, ekonomik imkanları... vb. çerçevesinde oluşturur. Bu nedenlerle kültürün, onu oluşturan topluma özgü durumu vardır; bu hali ile bu kültür, o topluma has bir atmosfer, bir iklimdir. Nasıl ki herhangi bir coğrafya iklimini bir yerden başka bir yere taşımak mümkün değilse, bir kültürü de bir toplumdan başka bir topluma olduğu gibi taşımak mümkün değildir. Hatta Avrupa ulusları bile, aynı medeniyet içinde yer almış olmalarına rağmen farklı yaşama üslubuna sahiptirler; ve bir Alman, "ben Avrupalıyım" deyip dururken, bir başka situasyonda kendisini İngiliz ve Fransız'dan çok farklı görür ve ayırır.

Batı medeniyetinin içinde neşvü nema bulduğu bu iklimi (kültürü), Osmanlıya göre farklı ırkî hususiyetler cumhuriyeti olan Avrupalı milletler, ayrı bir din, bir tarihî birikim, apayrı bir coğrafya ...vb. unsurlara göre oluşturmuştur. Kendisine has elementlerden meydana gelmiş bir cismi, başka elementlerle yeni baştan aynısı ile kurmanın mümkün olmadığı gibi, Avrupa kültürünü olduğu gibi Osmanlı halkının hayatına taşımak da mümkün değildir. Ayırım yapaydır ve sun'î bir korku yaşanmıştır. Böyle bir kültür nakli, ancak dayatmalarla, devletin üstlendiği kültür değişimi projeleri ile ve yerli kültür tarafından dışlanmışlık psikolojisine maruz kalmış kişilerin tepkisi ile gerçekleşir. Yine bu gayretler de o kültürü bütün çeşni ve boyutları ile bir başka millete taşıyamaz.

Medeniyet ve kültür ayırımı yapay bir ayırımdır. İnsanın bütünlüğünün görülememesidir. İnsanın başarılarının birbirini etkilediğinin idrakinde olunamamasının sonucudur.

Eğer Batı medeniyeti olduğu gibi alınırsa, sakınılan heretik inançlar ve ahlakî sapmalar bütünü ile ülkeye girer miydi?

Bir kültür değişimi, bir medeniyet ile ilişki içine girme asla refleksiyonsuz ve tepkisiz olamaz. Bir toplumun sahip olduğu gelenek, o toplumun tabii savunma mekanizmasıdır. Sonra bir medeniyeti alma ya da bir medeniyete girme ifadeleri oldukça yanlıştır. Medeniyet bir pazar malı değildir ki paketletip alınsın; ya da bir hazır alan değildir ki bir parka, bir bahçeye girer gibi girilsin. "Batı medeniyetini alma" ve "Batı medeniyetine girme" ifadeleri de hep böyle bir imajı çağrıştırmıştır. Oysa medeniyet bir okuldur. Onun mektebinde onu oluşturan bilimlerde yetişerek, laboratuvar ve fabrikalarında çalışarak, bu eğitim – öğretimi kendi okullarına taşıyarak medeniyet öğrenilir ve gerçekleştirilir. Bu da ancak okullaşma ile, eğitim – öğretim seferberliği ile gerçekleşebilir ve zaman ister. Ne yazık ki, Osmanlı o zamanı da bulamamıştır.

Osmanlı aydınlarının yaptığı bu kültür ve medeniyet ayırımı Cumhuriyet'in ilk yıllarında da çok çetin tartışmalara yol açmış ve hala günümüzde aktüelliğini korumaktadır.

5- BATI AYDINLANMA DÖNEMİNDE DEİST TANRI ANLAYIŞININ ORTAYA ÇIKIŞI

Böylesine isteklilik ve isteksizlik boyutları ile yönelmiş olduğumuz ve hem alınması hem de alınmaması Osmanlı İmparatorluğu için bir ölüm – kalım sorunu haline gelen “Batı Medeniyeti” nedir? O sadece bir teknoloji ve dolayısıyla sanayi midir? Ya da sanayinin temelinde bulunan ve kültürel heterojenliğin tamamını bağrından çıkarıp besleyen bir felsefe mi idi? Yoksa bunlardan daha başka bir şey mi idi? Evet, Batı ne sadece bir teknoloji ne de yeni bir ahlakî anlayış idi. Batı, bütün bunların arkasında duran, onlara kaynaklık eden, içinde çok çeşitli metafizik görüşleri, farklı Tanrı ve din anlayışlarını geliştiren ve bunların sonucu olarak da değişik ahlak telakkilerine sahip olan yeni bir “HAYAT ANLAYIŞI” idi.

İnsandan bağımsız “hayat” dan söz etmemiz mümkün değildir. Hayat insanın kategoriyal olarak şu üç varlık alanı ile olan ilişkilerinden doğan olayların kompleks bir bütünüdür: 1) İnsan, insanlarla ilişki içindedir. 2) İnsan, tabiatla ilişki içindedir. 3) İnsan, Tanrı ya da tanrısal bir varlık alanı ile ilişki içindedir. İnsan için bu çerçeve, genel ve mutlaktır. Ama hayat anlayışlarını ve dolayısıyla gelenekleri ve kültürleri, bütün bunları içeren medeniyetleri farklı kılan, bu varlık alanlarına ait metafizik alt yapıları ve bu alt yapıların belirlediği yaklaşım tarzlarıdır.

Öyleyse Batı medeniyetinin temelinde yeni bir insan anlayışı vardır. Bu insan, içinde yetiştiği geleneğin kendisi için hazırlanmış olduğu bütün varlık yorum ve tasavvurları ile yetinmeyen, geleneğin belirlenimleri içinde kalmayan, kendi gözlemlerine ve yeni bilgilere dayanarak hayat ilişkilerini yeni baştan düzenlemeye çalışan yeni bir insandır. Bu insan, önce tabii varlık alanı ve tarihî varlık alanı hakkındaki mevcut tasavvurları değiştiriyor ve bu varlık alanlarına yönelik yeni bir yaklaşım geliştiriyor:

Rönesans'dan bu yana adım adım geliştirilen ve aydınlanma döneminde doruğuna ulaşan bu anlayışa göre, artık tabiat ne sürekli tanrısal determinasyon altında işleyen, ne de metafizik güçler tarafından yönetilen bir varlık alanıdır. Tabiat, kendi kanunlarını kendi içinde taşıyan ve bu nedenle kendi başına işleyen, spontan bir varlık alanıdır. Bu anlayışla yaklaşılan tabiatın nedenselliğini yakalamak, insan için hem mümkündür, hem de görevdir. Bu da duyu verilerinin düşünme ile işlenmesi ile başarılacaktır.

Aydınlanmanın tarihî varlık alanına bakışı da Ortaçağın anlayışından tamamen farklıdır. Ortaçağ, tarihî varlık alanını, kendine göre kanunları ve determinasyon prensipleri olan bir varlık alanı olarak görmüyordu. Dolayısıyla bugünkü anlamda bir tarih ilmi de oluşmamıştı. Bazı düşünce tarihçilerinin abartılı bir biçimde dile getirdikleri ölçüde olmasa da, yine de tarihî varlık alanı insanın oluşturduğu bir varlık alanı değil, Tanrı tarafından belirlenmiş bir kaderin tecellisi anlayışı ile değerlendiriliyordu. Böyle olunca da tarihî varlık alanı, kendi kanunlarına göre insan tarafından yönlendirilen, determine edilen bir varlık alanı değildi.

Rönesans'dan bu yana oluşturulmaya başlayan ve çekirdek durumunda olan, ama etkin olan yeni insan tipi, Aydınlanma döneminde bütün boyutları ile oluşmuş ve tarihî varlık alanını, kendi amaçlarını ve kanunlarını kendi içinde bulan bir varlık alanı olarak görmeye başlamıştır.

Aydınlanmanın bu yeni insanı, tabî varlık alanı ve tarihî varlık alanını, kendi kanunlarını kendi içinde bulan ve tanrısal determinasyonun dışında işleyen varlık alanları olarak görünce, Tanrı anlayışı ve Tanrı ile olan ilişkisi kendiliğinden değişecektir. Ya da Tanrı anlayışı değiştiği için tabii varlık alanı ile tarihî varlık alanları hakkındaki yaklaşımları değişecektir. Bunların nedenselliğinin nasıl kurulacağını, hangisinin “neden”, hangisinin “etki” olduğunu belirlemek güçtür.

Aydınlanma döneminde oluşmuş yeni insan tipine ve hayat anlayışına göre, semavî dinlerin insana ve evrene aşkın (transendental) olan Tanrı anlayışı, *soyut* bir Tanrı anlayışına dönüştürülmüş ve bu nedenle de artık Tanrı, insanı belirleyen bir varlık değil, insan tarafından keşfedilen ve insan tarafından yeri ve fonksiyonu belirlenen bir varlıktır. Artık bu Tanrı, semavî dinlerin Tanrısı gibi etkin bir varlık değil, her şeye karşı kayıtsız, her şeye karşı müstağnî bir varlıktır. Bu Tanrı'nın başlangıçta evreni yaratmış olmasının dışında, evren, dolayısıyla insan ile hiçbir ilişkisi yoktur. E. Gilson'un deyimi ile “hayalet bir Tanrı'dır”. Tanrı hakkında söylenilecek tek olumlu şey, O'nun “Yüce” bir varlık olduğudur. Bu nedenle de insan, tek yönlü olarak, Tanrı'ya estetik bir duygu ile yönelir. Bu duygu sadece estetik ve kutsal boyutludur. Etik bir boyutu yoktur. Bu anlamda da din artık vicdanî – duygusal bir yaşantıdır.

Böyle bir Tanrı anlayışı, zorunlu olarak yeni bir din anlayışını da beraberinde getirir. Bu din “Akıl Dini” ya da aynı anlama gelen “Tabii Din”dir. Bu din, temel ilkelerini vahiyde değil, akılda bulan bir dindir. Bu dinin düşünürlerine göre, dinin ilkeleri a priori olarak insan aklında mevcuttur. Artık bu din, ilkeleri Tanrı tarafından konmuş bir din değil, ilkeleri insan tarafından konulup-belirlenen bir dindir; bu dinin sözlüğünde “günah” ve “sevap” kavramları, sözcük olarak bile, yoktur. Bu dinin ilkeleri, sadece bireyi kendi duygusal dünyası içinde bağlar. Vahye dayalı semavî dinler ise,

sadece bireysel olarak insanı günlük hayatı içinde belirlemez, toplum içindeki insanı ve toplumu da belirler.

Aslında Rönesans ile başlayan, yeni kültür hareketi ile oluşturulmaya çalışılan bu yeni Tanrı anlayışı ve yeni din anlayışını gerçekleştirecek olan insandır. Bütün bunların arkasında ve temelinde, hepsinden önce oluşturulacak olan yeni insan tipidir. Bu yeni insan tipi, kendi kendine dayanan, metafizik alemden bağımsız ve hürriyetini bu metafizik bağımsızlık sayesinde elde edeceği düşünülen insandır. Aydınlanma düşüncesi, vahye dayalı dine inanan insanı hür telakki etmez. “Çünkü” der Aydınlanma, “İnsanın bu dünyadaki yeri, görevleri ve değeri, Tanrı tarafından önceden belirlenmiştir. Bu nedenle de bu insan vahiy dini içinde sınırlanmış ve belirlenmiştir. Artık bu insanın özgürlüğünden ve yaratıcılığundan söz edilemez.” Aydınlanma dönemi, “Akıl Dini” anlayışını temellendirmek ve meşrulaştırmak için, semavî dinlere karşı ileri sürdüğü argümanlarının özeti budur.

Batı kültür ve medeniyeti karşısında ne kadar tedbirli davranırsak davranalım, ne kadar seçici olursak olalım, bu kültür ve medeniyet mutlaka ülkeye girecekti. Çünkü Batı ile kapı komşusu idik. Kapıyı, pencereyi ne kadar kapatırsak kapatalım, bacadan girecekti. Üstelik ülkedeki Hıristiyan azınlıklar Batı’ya elini kolunu sallayarak gidip gelmekte, isteyen çocuğunu orada okutmakta, kendi dillerinde serbestçe gazetelerini çıkarmakta, böylece Batı kültürünü ülkeye taşımaktadır. 1880 yılında yayınlanmakta olan 32 gazetenin ancak 7 tanesi Türkçe’dir. 1880 yılında Fransa’ya tarım öğrenimi için gönderilen 7 öğrencinin ancak 4 tanesi Türk’tür. Bunlar resmi kanaldan gönderilenler. Oysa azınlıklar daha başka imkânlarla çocuklarını Avrupa’ya eğitim-öğretim için göndermektedirler.

6- OSMANLI HÜRRİYETÇİLERİNİN ÇİLESİ VE DEİST İMANIN GİRİŞ KANALI

Çok yaygın ve organizasyonsuz olarak ülkede yürütülen hürriyet talepleri ve batılılaşma gayretleri çerçevesi içinde çok önemli çalışmalar yapılmış, literatür, eleman ve deneyim yönünden devasa bir birikim sağlanmıştır. Özellikle devlet felsefesi, din felsefesi, sanat felsefesi alanlarında geniş bilgi gerçekleşmiştir. Her ne kadar bu adlar altında herhangi bir çalışma yapılmamış, o adlar altında herhangi bir kitap yazılmamış ise de, roman, hikaye, şiir ve tiyatro eserlerinde ve gazete köşelerinde, bu alanlara ait düşünceler alabildiğine işlendi ve yayıldı. Zaten felsefi düşünceler, felsefi çalışmalar ve felsefe eserleri ile gelişir ve olgunlaşır; fakat geniş halk kitlelerinin duygu ve düşünce hayatına ancak san’at eserleri ile nüfuz eder.

Diğer taraftan 18.yy'da Batı formalarına göre açılmaya başlayan ve batılı hocaların da yer aldığı okullar, 19.yy boyunca artarak devam etmiştir. Hem resmi eğitim-öğretim içinde, hem de serbest literatür yolu ile Batı kültüründe yetişmiş ve devrimci-ihtilalci düşüncelere karşı ilgi ve duyarlılığı artmış olan geniş bir nesil yetişmiştir. Aynı zamanda bu nesil içinde yabancı dil bilenler, şu veya bu vesile ile Avrupa'ya gidip gelenler çoğalmıştır. Avrupa'da ilk göze çarpan şey de parlamenter devlet yönetimidir. Parlamenter yönetim çok önemlidir; ama bu nesilde, parlamantarizmin her derdin devası olduğu bir idefiks haline geldi. Baştaki padişahın da yönetime kimseyi ortak etmeye niyeti yoktu. Bu durum karşısında parlamenter yönetime ihtilal yolu ile ulaşılabacağına dair düşünce ve tavırlar hem yoğunlaştı ve hem de yaygınlaştı. Bu ihtilalci düşünceler kendisinde yoğunlaşan ve hem parlamenter sisteme geçişte önemli rol oynayan hem de ülkeye *deist Tanrı anlayışının* ve farklı din telakkisinin girişinde, dolayısıyla da *laikliğin* bize özgü bir mahiyet kazanmasında belirleyici olan kuruluş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir.

Hürriyet mücadelesi vererek iktidara gelen İttihat ve Terakki Fırkası, siyasi haklar talebi ile imparatorluk içinde ve dışında kurulan gizli bir çok kuruluş deneyiminin bir ürünüdür. İlk çekirdek cemiyet 1889 Haziranında askerî tıbbiyede kuruldu. Kurucular: İbrahim Temo, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İshak Sukûfî ve Hüseyin Ali idi. Kurdukları cemiyetin adı "İttihad-ı Osmanî"dir. İtalyan Karbonari örgütünü örnek almışlar ve numaralı hücreler halinde kuruluşunu geliştirmişlerdir.¹¹ M. Şükrü Hanioglu'nun belirttiği gibi, aslında bu cemiyet öğrenci çevrelerindeki felsefî tartışmaların bir ürünü durumundadır.¹² Önemi ve etkisi de bu niteliğinden gelmektedir; çünkü yeni düşünceler en etkili bir şekilde, okul koridorlarında ve bahçesinde özümser.

Cemiyet'in tam kuruluş esnasında, çok ilgi çekici bir kişi, Ahmet Rıza, Bursa Milli Eğitim Müdürü iken, Paris'deki sergiyi görmek için izin alır ve Fransa'dan dönmez. Bana göre, Batılılaşma hareketi örgütlerinin ideolojik yönünü belirleyen Ahmet Rıza'dır. Paris'de Auguste Comte'un öğrencisi Pierre Lafitte'nin çevresine girer. Koyu bir pozitivisttir artık. İttihad-ı Osmanî kurucusu genç tıbbiyeliler hemen onunla temas kurarlar. Ahmet Rıza diğer sürgünlerle birlikte 1895'te *Meşveret* adlı dergisini çıkarmaya başlar ve oluşturduğu grup ile "*Terakki ve İttihad Komitesi*"ni kurar.¹³

Osmanlı, Batılılaşma hareketinde en çok korktuğu, çok duyarlı olduğu yönden gedik vermiştir. İttihad-ı Osmanî kurucuları ve ilk mensupları, Türk Batılılaşmasının belirleyici isimleridir. Cemiyetin kuruluşu ve Ahmet Rıza'nın Fransa'ya gidişi aynı anda olmuş ve daha kuruluş safhasında onunla temas kurmuşlardır. Bu olay, genç askerî tıbbiye öğrencilerinin, daha önceden Ahmet Rıza ile ülke içinde temas halinde oldukları ihtimalini kuvvetlendiriyor.

¹¹ Lewis, B, a.g.e, s.195

¹² Hanioglu, M. Şükrü, Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul 1981, s.6-27

¹³ Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, İstanbul 1984, s.21.

Ahmet Rıza, iyi İngilizce bilen ve "İngiliz Ali" lakabı ile anılan ve Ilgın'da sürgünde ölen Ali Rıza beyin ve Avusturya veya Macar asıllı, ihtida etmiş bir annenin oğludur. Galatasaray'ı bitirmiş, Fransa'da Ziraat tahsili yapmış, dönünce de Bursa Milli Eğitim Müdürlüğüne atanmıştır. Yukarıda anlattığımız şekilde Fransa'ya tekrar gitmiş ve dönmemiştir ve tercihi olan pozitivismde kendini daha iyi yetiştirmiş; pozitivismin sloganı olan "Nizam ve Terakki" kavramlarını "İttihat ve Terakki"ye dönüştürerek kurduğu cemiyete ad yapmış¹⁴ ve daha sonra bunu yine o belirleyici kişiliği ile imparatorluğa taşımıştır. İmparatorluğun yıkılış ve dağılmaya gidişini durdurmaya ve bekasını sağlamaya yönelik tedbir hareketlerinin arkasındaki Aydınlanma'dan gelen metafizik altyapıya çok etkin bir şekilde, pozitivismin metafiziği ve dünyagörüşü de eklenmiştir.

1889'da askerî tıbbiyede kurulan İttihad-ı Osmanî (hücre), biyolojik alandaki hücre bölünmesi yolu ile çoğalma misali yayılmış, diğer askerî ve sivil okullarda da örgütlenmiş, hücre yapılanması içinde takipten kaçabildiği kadar kaçmış, ama okul çerçevesinde suç oluşturmayan, suç kalıbı içine sokulamayan serbest öğrenci tartışmalarını başlatmıştır. Tanzimatla birlikte belirli bir ivme kazanmış olan kültür değişmesi hareketi, belirli bir birikimi ve altyapıyı hazırlamıştı. İttihad-ı Osmanî hareketi bu kültür değişimi hareketini, hem nihai ve kesin yürüncesine oturtmuş, hem de ona ana karakterini vermiştir. Çünkü bu öğrenci hareketleri içinde yetişen ve çoğu subay olan aydınlar, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuracaklardır.

İttihad-ı Osmanî'nin formel amacını, Abdülhamid yönetimine karşı siyasi hak ve hürriyetleri elde etme ve ülkede meşrutî parlamenter devlet düzenine geçme istekleri oluşturuyordu. Mevcut mutlakiyet rejiminin - hiç değilse" *hilafet*" kavramı adına - dinin gereği olarak dayatılması ve dinin bilimsel çalışmaları ve siyasi hak ve hürriyetleri belirler konuma getirilmesi, bazı kesimlerde dine tepkiyi doğurdu. Aydınlanmacı deist, materyalist-mekanist ve pozitivist görüşler ülke içinde taraftar bulmaya başladı. Müspet bilimlerle yetişmeye başlayan gençlik içinde, tabiatın kendi kanunluluğuna sahip olduğuna dair bilgiler, henüz felsefi nitelikte yayılmaya başlayınca, her şeyin mutlak ilahî determinasyon altında olduğuna dair geleneksel görüşün, dinin özünden kaynaklandığı hakkındaki yanlış, dine karşı bir tepki psikolojisini doğurdu. Bu psikoloji de Batı'daki Tanrı'yı tabiata ve hayata müdahale ettirmeyen, insanın kendi dinini kendisinin koyabileceğini savunan deist Tanrı anlayışı ve dolayısıyla *Akıl Dini* telakkisi için müsait bir ortam oluşturmaya başladı.

Bu psikolojinin hem ürünü, hem de tipik temsilcilerinden birisi Beşir Fuad'dır. Kısa ömrüne rağmen çok yazmış, düşüncelerini çok radikal ve ateşli bir şekilde dile getirmiş, materyalist-mekanist dünya görüşünü edebî bir form

¹⁴ Korlaelçi, Murtaza, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, İstanbul 1986, s.210-11.

içinde, hem kendi yazıları hem de çevirileri ile amansız bir tarzda savunmuş ve onların düşüncelerini yaymaya çalışmıştır. Şöyle ki, Dr. Claude Bernard'ın biyolojik mekanizmi çerçevesinde ölümün bir *emr-i hakk* olmadığını, aksine biyolojik bir olay olduğunu göstermek için daha 35 yaşına gelmeden, bileğini kesiyor; kan kaybını gözetleyerek notlarını tutuyor ve Allah'ın emri ile değil, biyolojik-mekanik bir olay olan "kan kaybı" ile öldüğünü göstermiş oluyordu. Böylece hem yazıları ve hem de efsanevî tarzdaki ölümü ile gençlik üzerinde büyüleyici, sürükleyici etkisi olmuştur.

Tabiat boşluktan hoşlanmaz. Eğer yeni nesil din ve iman yönünden bir boşluğa itilmişse, o boşluğu kapıda bekleyen deist ve pozitivist iman dolduracaktır.

Bu düşünce atmosferinde yetişen gençler hayata atılmış, ülkenin dört bir yanında görev almışlardır. Bunların çoğunluğu subaydır. Batı medeniyet ve kültüründen kaynaklanan tehlikeler her geçen gün biraz daha artarak gelmektedir. Bu gençler buldukları yerlerde üzerlerine düşeni yapma gayreti içindedirler. Gittikleri yerlerde yine hücre yapısına uygun cemiyetler kurmaya başlamışlardır. Her şey *Hürriyet*'e endekslendiği için, kurulan cemiyetlerin adı da hürriyet kavramını taşır. Bunların ilki durumunda olan ve kurucuları arasında Mustafa Kemal (Atatürk)'in de bulunduğu '*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*' dir. 1906 yılında Suriye'de kurulan bu cemiyetin şubeleri ordu içinde yaygınlaştı. Bunların en etkini ve tarihî rolü büyük olanı, aynı yıl Selanik'te kurulan '*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*' dir.

Kurucu üyelerin ağırlıklı çoğunluğu subay idi. Pozitivist Ahmet Rıza'nın eli bu sefer de Osmanlı Hürriyetçileri'nin omuzundadır. Hemen Paris '*İttihat ve Terakki Komitesi*' ile birleşilir. Adı da '*İttihat ve Terakki Cemiyeti*' ne hemen dönüşür. Bir yandan da *İstanbul Mason Locası* ile organik bağ kurulur. Cemiyet, Paris ayağı ile pozitivist ideolojiye, mason locası ile de Aydınlanma Dünyagörüşüne uzak olmayan masonluk ile sıkı ilişki içindedirler. Bu iki kaynak, Cemiyet'in dünyagörüşünü belirlemektedir.

Her ne kadar Bernard Lewis, cemiyetin hem Paris komitesinin hem de mason locasının ideolojilerine aldırmaksızın işlerine devam ettiğini söylüyorsa da¹⁵, dinine ve geleneğine son derece düşkün olan Osmanlı halkının kaderini belirlemeye soyunmuş bir fırka (parti) olarak, bu düşünce ve inançlarını açıktan açığa söyleminde dile getirmesi mümkün değildi. Diğer taraftan ve daha önemlisi, İttihat ve Terakki Fırkası üyelerinin, kahir ekseriyeti İslâmî inanç ve geleneğe bağlıdır. Deist ve pozitivist inanca sahip olan kadro son derece az sayıdadır; ama sanki görülmeyen bir el misali her şeye hakimdir. Neyi nasıl yapacaklarının yolunu ve yöntemini çok iyi bilmektedirler.

Diğer taraftan teori ile kaybedecek zaman yoktur. Açıktan açığa ideoloji mücadelesi de onları peşinen hüsrana götürürdü.

¹⁵ Lewis, B. a.g.e., s.204.

Bilinen gelişmeler gerçekleşti ve İttihat ve Terakki iktidara geldi. Her ihtilalci, “ihtilalden sonra ben varsam ihtilalciyim”, der. Yarı ihtilalci yollarla iktidara gelen İttihat ve Terakki, ihtilalden sonra artık ben varım ve benden başkasına gerek yoktur, anlayışı ile siyaset yaptılar. Belki de kendilerini her şeyin teminatı göyerek hürriyetleri kısıtlamak, mostralık seçimlerle meclis çoğunluğunu elde etmek, suikast teşebbüsleri dahil, her çareye başvurarak muhalefeti susturmak ilk işleri oldu. Ama imparatorluğun birlik ve bütünlüğünün korunarak bekasının teminat altına alınması, batılılaşma sürecinin sürmesi, ülkede refahın artması konularında son derece samimi ve gayretliyidiler. Fakat iyi niyetleri, tecrübesizliklerini ve siyasî hırslarını telafi etmeye yetmedi.

İttihat ve Terakki cemiyeti başlangıçta gizli bir cemiyet olarak kuruldu; siyasî amaçlı idi. Her siyasî kuruluş gibi onun da gerçekleştireceği bir dünyagörüşü vardı. Çünkü siyaset, bir dünyagörüşünün hayata geçirilmesi projesi çerçevesinde ülkeyi yönetmekten ibarettir. Fırkanın dünyagörüşü de felsefi-ideolojik bir içeriğe sahipti. Fırkanın bu kimliği, varlığını hem fırka hem de (gizli) cemiyet olarak sürdürmesine neden olmuş ve bu hal, fırka içinde de bir muhalefetin oluşmasına yol açmıştır. Artık fırka hem iç, hem de dış muhalefetin eleştirilerine hedefdir. Şöyle ki:

İttihat ve Terakki cemiyeti 1908 Kongresinde alınan kararlar içinde fırkalaştığı (siyasi parti haline geldiği) kararını da almıştır. Fakat hem legal-siyasi parti haline gelmiş hem de (gizli) cemiyet kimliğini korumuştur. Başta kulüpleri olmak üzere, diğer yan kuruluşları ile ideolojik arka plana dayalı kültür değişimlerine yönelik etkinliklerini sürdürmektedir. Aynı zamanda bu gizli kimliği, legal kimliğinin faaliyetlerini de yönlendirip, belirlemektedir. Bu nedenle de hem dış muhalefet, hem iç muhalefet tarafından “*fırka mıdır? Cemiyet midir?*” diye eleştirilmektedir.

1910 Kongresinde, fırka-cemiyet ikileminin rahatsız edici boyutunu ortadan kaldırmak için, fırkanın cemiyet yönünün “*amme menfaatine hadim*” bir kuruluş olduğu yönünde bir açıklama getirilmiş ve bu *Şurayı Devlet*’e onaylatılmıştır. Ama bu da muhalefeti ve endişeleri bertaraf edememiştir.

1913 Kongresinde, tek parti ve devlet partisi durumuna gelmiş ve muhalefeti susturmuş olduğundan dolayı, çifte kimliğini terk edip cemiyet yönünü siyasî yönü içinde erittiğini ve bütünüyle siyasî bir parti haline geldiğini yönetmeliğine dercederek ilan etmiştir.

Bu gelişmeler çerçevesinde, fırka içinde yenilikçiler ve terakkiciler olmak üzere iki kanat oluşmuştu. Yenilikçiler sağ düşüncüyü, terakkiciler de sol düşüncüyü temsil ediyordu. Yavaş yavaş yenilikçiler firkadan ayrılmıştır ve

Tarik Zafer Tunaya'nın ifadesi ile, “*Bu grupların yavaş yavaş Fırka'dan ayrılması ile Fırka özlediği yapıya kavuşmuştur*”.¹⁶

İttihat ve Terakki Fırkası iktidardadır. Devlete tamamıyla hakimdir. Padişahın bile dışarıyla ilişkisi onların kontrolündedir. Kadrolaşma çok dikkatli bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Önemli görevlere atamalarda, yazılı olmayan bir kanun haline gelmiş olan anlayışları ile insanları inançlarına göre aşağıdaki şekilde tasnif ettikleri, uygulamalarından anlaşılmaktadır:

Mu'tekid-musallî (Tanrı'ya inanan – namaz kılan)

Gayri mu'tekid – gayri musallî (Ne Tanrı'ya inanan – ne namaz kılan)

Mu'tekid – gayri musallî (Tanrı'ya inanan – namaz kılmayan)

İlk gruptaki insanlar *theist* imana sahiptir; yani semavî bir dine inanmaktadır. Fırka'ya göre bu gruptaki insanların önemli bir göreve atanması uygun görülmez.

İkinci gruptaki insanlar *atheist*dir. Onların da atanması uygun değildir.

Üçüncü gruptaki insanlar ise, *deist* imana sahiptir. Onların namaz kılmamaları, ihmalleri yüzünden değil, inançları gereğidir. Yani evren, dolayısıyla insan ile hiçbir ilişkisi olamayan, her şeye karşı kayıtsız ve müstağnî olan bir Tanrı'ya inanırlar. Din olarak da Akıl Dini'ni kabul ederler. İşte bu grup insanlar, yönetimde güvenilebilecek insanlardır.

Artık imparatorluk iç – kriz dönemine girmişti. Millettin dinî değerleri, devlet erkini elinde tutan bir azınlık tarafından parantez içine alınmaya başlanmıştır. Parantez içine alınan değerler, toplumun geleneği içinde oluşmuş, alışkanlıklar haline gelmiş olan değerler ise, progresif unutma ve yerlerine yeni değerlerin oluşması ile kriz aşılır. Zaten bu kriz, *pseudo* krizdir. Eğer bu değerler, temelini milletin ontolojik – antropolojik varlık bütünlüğünde bulan değerler ise, bu kriz aslı krizdir.

Krizlerin içinde sürekli yaşanmaz. Bu kriz, ya değerlerin üzerindeki baskının kalkması ile son bulur ya da baskının egemenliği ile son bulur. İkinci halde kriz içten içe yaşanır ve gelecek yeni krizlere gebe dir. Osmanlı'nın bu krizi aşmaya ömrü yetmedi. Kriz milletin kucağında kaldı.

İttihat ve Terakkicilere göre, İttihat ve Terakki Fırkası hürriyetin ta kendisi idi. Onlar olunca ayrıca hürriyete gerek yoktu. Geriye iki önemli iş kalmıştı: İmparatorluğun yıkılmasının önlenmesi ve ideolojinin yerleşmesi. 1918'de imparatorluğun yıkılmasını önleyemediler. Ama rejimin değişmesi ve

¹⁶ Tunaya, Tarik Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1, 2.baskı, İstanbul 1984, s.32. (Geniş bilgi için 19-32. Sayfalara bkz.)

özgürlüklerin hiç değilse tadılması konusundaki kararlılıkları, yukarıdaki değindiğimiz krizin kaynağı olan ideolojilerinin hayatta kalmasının teminatı oldu. Bu ideolojinin az ama etkin bir taraftar grubu da oluşmuş oldu.

7- HÜRRİYETÇİLERİ DEİST İMANA İTEN NEDENLER

Batı medeniyetine yönelme, geniş bir yelpazeyi oluşturan vatansever, gayretli, imparatorluğun “Osmanlılık idesi”nin şemsivesi altında bekasını isteyen, iyi niyetli - en başta padişah III. Mustafa ve oğlu III. Selim olmak üzere - her kesimden gelen zengin bir kadronun ülküsüdür. Bu ülkünün içeriği çok sade, son derece masumane ve insanın varlık-nedenlerini oluşturan taleplerdir. Bu talepler, ayrıntısı ve özeti olmamak üzere şunlardır:

a) İnsanın varlık şartlarından ve temel haklarından biri olan *Hürriyet*; yani temel hak ve özgürlüklerin sağlanması ve bu hakların yaşanıp güvence altına alınacağı devlet düzeninin (rejimin) gerçekleşmesi, b) Tabiat bilimlerini oluşturan anlayış ve metodun ülkeye girmesi, bu bilimlerin programlarının laik bir anlayışla düzenlenmesi ve düşünce çeşitliliğinden korkulmaması c) Tabiat bilimlerinde ulaşılan başarıların teknolojilerinin, hazır olarak, bir an önce ve hemen alınması.

İttihad-ı Osmanî üyeleri 1896 yılında bir ihtilal planı hazırlığı içindeyken polis tarafından deşifre edildi. Yakalanabilenler, sadece sürgün ile cezalandırıldı. Onların da ileri gelenleri bir yolunu bulup Avrupa’ya geçtiler ve mücadelelerine oradan- hem de daha etkin bir şekilde- devam ettiler. Ama asıl önemlisi gizli bir cemiyet olarak yedi yıl boyunca yönetmiş oldukları öğrenci kültür ve düşünce faaliyetleri ile çok geniş bir kitleyi etkilemiş oldular. Çok haklı olunan temel hak ve özgürlüklerin elde edilmesi isteklerinin arkasına deist ve pozitivist dünya görüşleri yerleşmiş oldu.

Yüz yıl önce Reisülküttab Atıf Efendi’nin zındıklar dediği Voltaire ve Rousseau’ya şimdi en azından Auguste Comte da eklenmiştir. Bunun böyle olması kaçınılmazdı. Çünkü insan yaratılışına uygun olmayan monarşik devlet yapısı, dinin gereği gibi gösterilmiş; temel hak ve özgürlükler, sanki dinî yasaklar olduğu izlenimi verecek biçimde engellenmiş; ülkenin geri kalmışlığı, halkın fukaralığı ve ülke çapındaki cahilliğin dinin eseri olduğu kanaati yaygınlaşmıştır. Bu nedenlerle de dine karşı bir tepki oluşmuştur. Bunun böyle olmadığını anlatacak, ne din adamı ne de başka bir eleman yetişmiştir. Mevcut Osmanlı klasik eğitim-öğretim sistemine göre yetişmiş görevlilerin bilgi düzeyini ise şu tablo çok iyi ortaya koyuyordu: 1838 yılında teğmen sınıfının albaylığa yükseltilmesi için, tercih edilerek orduda görevlendirilmiş olan imamların teğmenlere okuma-yazma öğretmesi için bir genelge

yayınlanmış; ama imamların kendilerinin de ümmî ya da yarı ümmî olduğu ortaya çıkmıştır.¹⁷

1830'lu yıllardan 1890'lı yıllara kadar medrese kesiminde değişen pek bir şey olmamıştır. Fakat ülkede Batı form ve müfredatlarına göre açılmış, laik anlayışla eğitim-öğretim yapan okullar çoğalmış ve yaygınlaşmıştır. Buralardan yetişen ve hürriyetçi düşüncelerle beslenen gençlere, temele hak ve hürriyetlerin engellenmesinin dinden değil, gelenek ve gelenekçilerden kaynaklandığını anlatmak imkansız hale gelmiştir. Böylesine insanî düşünceler, eğer İslâm dini tarafından engelleniyor görünümü verilmişse, bu dine inanıp-inanmama gibi bir yol ayrımı psikolojisine gençlerin bir ölçüde gelmesi mukadderdi.

8- DEİST İMAN'IN CUMHURİYET'E YANSIMASI

Artık ortada Devlet yoktur. Vatan işgal edilmiştir. Millet esir durumdadır. Bir *kahraman* beklenmektedir. Kahraman, ne gökten iner, ne de hûda-i nabit gibi yerden biter. Kahraman yine milletin içinden çıkar.

Bu kahraman Mustafa Kemal'dir. Mustafa Kemal, Osmanlı'da kültür değişmesi sürecinin yoğunlaştığı devrede ve iç-kriz döneminde yetişmiştir. Bu iki olayı benliğinde bütün boyutları ile yaşamıştır. Ama şimdi bu iki meseleyi aşan, onların varlık şartlarını ortadan kaldıran büyük problemle, varolmak-yok olmak durumu ile karşı karşıyadır. Kültürü taşıyacak ve yaşayacak milletin ve vatanın varlığı tehlikededir. Bu durumda milletin bazı değerleri değil, bütün değerleri gündemdedir.

Mustafa Kemal (Atatürk), insanın, dolayısıyla milletin varlığını bir değerler bütünü olarak gördü ve bu değerleri yeni baştan değerlendirerek işe başladı. Değerlerin yeni baştan değerlendirilmesi, kültür değişimidir. Mustafa Kemal, önce Vatan'ı değerlendirdi. Onun sınırlarını belirledi. En kritik anda "hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O sathı bütün bir vatandır. Vatanın her karış toprağı şehit kanı ile sulanmadıkça terk edilemez." dedi. Vatanın insan için ne olduğu bu askerî emir içinde çok güzel dile geliyordu.

İnsanın temel hak ve özgürlüklerini ve değerlerini yaşayıp, kimliğini koruyabilmesi için bağımsızlık (istiklâliyet) şarttır. Millet ile bütünleşmiş olarak "istiklaliyet benim karakterimdir" diyerek, bağımsız millet olamayacağını belirtip milliyeti bir manada tanımlayıp değerlendirdi.

Devlet, insanın temel hak ve değerlerinden biridir. Değer olduğu için her zaman yeni baştan değerlendirilir. Atatürk devleti yeni baştan

¹⁷ Kureşî, İstikâl Hüseyin, İslâm Toplumunda Ulemânın Konumu, Modern Çağda Ulemâ (ed. Ebubekir A. Bagader) içinde, İstanbul 1991, s.55.

değerlendirdi; Osmanlı İmparatorluğu'nun son şekli olan parlamenter-meşrutî yapıdan *Cumhuriyet*'e dönüştürdü.

Atatürk, milletin dilini, tarihini, sanatını, dinini yeni baştan değerlendirmiş ve bilimsel bazda sürekli değerlendirilmesi için araştırma enstitüleri niteliğinde *Kurumlarını* kurmuştur.

Konumuz gereği Atatürk'ün Din'i yeni baştan değerlendirmesine özel olarak değinmek isterim. Atatürk, daha Cumhuriyet'in ilk yıllarında, hem Kur'an'ın hem de hadislerin tercüme ve tefsirini, ayrı ayrı bilim adamlarına, görev olarak vermiştir. Kur'an ve hadis bazında İslâm'ın yeni baştan değerlendirilerek millet tarafından yaşanmasını hedeflemiştir.

Dinin yeni baştan değerlendirilmesi ile Atatürk, o kadar ileri derecede ilgilidir ki, dinin daha çabuk ve daha ileri derecede anlaşılması için Kur'an'ın Türkçe okunması teşebbüsüne girişir. Bizzat ilgilenir. Yaşayarak dener.

Kur'an'ın ve ezanın Türkçe okunmasında görev alan ve önemli katkıları olan bir hocamdan, Ali Rıza Sağman'dan dinlediklerimi aktarmak isterim. Hafız Ali Rıza Sağman, zamanının musikişinaslarından. Meşhur Hafız Sami'nin ve Sadettin Kaynak'ın arkadaşıdır. (Atatürk'ün inkılaplarını benimsemiş, Atatürk'e saygısı sonsuz, kendisini "Gazi Hazretleri" diye anardı.) Yaşanan tecrübeleri şöyle anlatıyordu:

"Gazi Hazretleri, Türkçe Kur'an okumalarını çok yakından takip ederdi. Camide okunanları saraydan dinlediği gibi, huzurunda da okuturdu. Memnun olmadığı tavırlarından belli oluyordu. Arada bir 'Kur'an'ın ulviyetini vermiyor' diyordu. Bir gün bir hafız, Türkçe okumasını bitirince, 'Şimdi de Arapçasını oku!' dedi. Arkadaş ayakkabılarını çıkarıp koltuğa diz çöktü. Cebinden çıkarıp takkesini giydi. O anda Gazi Hazretleri 'ulan kerata, şu hareketlerinle hangisinin Kur'an, hangisinin değil olduğunu gösterdin' diye buyurdular. Ve bundan sonra da Türkçe Kur'an okunabileceği görüşü ve teşebbüsünden vazgeçti.'

Bütün bunlar milletin dini olan İslâm'ın bir değer olması hasebiyle, yeni baştan değerlendirilmesinde ne kadar teşvik edici ve yol gösterici olduğunu göstermektedir.

Osmanlı'da kültür değişimleri olaylarının yoğunluk kazandığı dönemlerde bir gerginlik daha ortaya çıkmıştı; o da İslâm dininin bilimsel gelişmeleri ve ilerlemeyi engellediği iddiası. Tabi bu görüş de, her görüş gibi, Cumhuriyet kurulurken bir çok taraftara sahipti. Bir milletin bilimsel ve kültürel gelişmesi engellenemez. Eğer din, İslâm dininde olsa, engelliyorsa durup düşünmek gerekir. Fakat bu engelleme İslâm dininden değil, Aristoteles'in tabiat felsefesinden gelmekte idi. Önce şunu belirteyim;

felsefenin, felsefi etkinliği olmadığı yerde bilimsel gelişmeden söz edemeyiz. Ama yanlış felsefe de felsefesizlik kadar zararlı ve tehlikelidir.

Aristoteles, büyük bir filozof ve büyük bir araştırmacı olmasına rağmen tabiatı oluşturan nesnelerin *form ve maddeden* meydana geldiğini, form ve maddenin de metafizik olduğunu, ikisi birleşince, görünüme çıkıp “*cismi*” meydana getirdikleri görüşünü ileri sürmüştü. Aristoteles’ten sonraki felsefe, eklektik bir felsefe olduğu için, tabiat açıklamalarında Aristoteles’in bu görüşünü olduğu gibi korudu. Bu görüş, dinî bir felsefe olan *Yeni Platonculuk* üzerinden İslâm düşünce dünyasına girdi ve İslâm düşünce dünyasının yegâne tabiat felsefesi oldu; düne kadar da egemenliğini sürdürdü.

Bu felsefenin zararı ve tehlikesi şuradan kaynaklanıyordu: Form (İslâm felsefesinde *sûret* olmuştur) ve madde metafiziktir. Metafizik olanı biz gözetleyemeyiz ve determine edemeyiz. Tabiat bu metafizik öğelerden meydana geldiği için, tabiatı gözetleyip tasvir edemeyiz; çünkü tabiat bilimleri deskriptiftir. Tasvirini yapamadığımız tabiatın bilimini de yapamayız; bunun doğal sonucu olarak da teknolojiyi kuramayız.

Batı’da da Ortaçağ boyunca bu felsefe hakimdi. Bacon’ı, Galilei’i, Tycho Brache’yi, Keppler’i, Newton’u engizisyona gönderen ya da engizisyon takibi altında yaşatan bu felsefe idi. Batı, bu felsefeyi aşmak için Renaissance boyunca çabaladı. Tabiatın yapısı hakkında çeşitli açıklama denemeleri yapıldı. Nihayet 1778 tarihinde *oksijen* elementi keşfedildi. Ve böylece tabiatı metafizik unsurların değil, real elementlerin kurduğu ortaya çıktı ve tabiat bilimlerinin önu açılmış oldu.

İşte tabiat bilimlerinin Osmanlı İmparatorluğu’nda doğmamış olmasının nedeni İslâm dini değil, bu yanlış felsefe idi. Bu felsefeyi de İslâm dini değil topyekün gelenek savunuyordu.

İttihat ve Terakki’nin ideolojisi içinde Akıl Dini’ne gönül veren *deistler*, kendi dinlerini tervic edip, önünü açabilmek için, İslâm dinini itibardan düşürme gayretine giriştiler. Argümanları da geri kalmışlığın nedeninin İslâm dini olduğu idi. Kimse geleneğin örgüsünü bilmiyordu. Deistlere de bunu gösterebilecek kimse yoktu. Deistler de din taassubu ile bunu görebilecek durumda değillerdi. Zaten görünüm de onları destekliyordu. Çünkü Osmanlı kültürü Ortaçağ kültürüydü. Ortaçağ kültürünün temel niteliği, dinî oluşuydu. Bu kültürde devlet son derece sınırlı bir şekilde kurumuştu. Bu az sayıdaki kurumların hemen hepsi dinî kuruluşlardı. Geleneği koruyanlar da bunlardı. İşte bu durum geleneğin değil, dinin savunulduğu görünümünü veriyordu.

Aydınlar burada bir *değerler çatışması* sityasyonuna girmişti. Bir an önce, hiç duraksamadan *muasır medeniyet seviyesine ulaşmak*, Atatürk’ün olmazsa olmaz ÜLKÜSÜ idi. Ama İslâm’ın gelişmeye engel olduğu iddiası da, Osmanlı’nın yaşadığı iç krizden bu yana, yaygınlaşmıştı. İşte burada iki

yüksek değer, çağdaş medeniyet ve İslâm, aynı sítüasyonda karşı karşıya getiriliyordu. İki yüksek değerin aynı sítüasyonda çatışmasına *trajik olan* diyoruz. Çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmaktan mı vazgeçilsin, yoksa İslâmdan mı?

Atatürk, bu trajik sítüasyonun yapay, temelsiz, boş bir iddia olduğunu seziyordu, biliyordu. O, çağdaş medeniyet seviyesine İslâm ile birlikte ulaşmayı yeğlemiştir. Ama genelde insanın, özelde ise Müslüman-Türk'ün değerlerinin hiçbirisinin göz ardı edilmediği bir modernleşme (muasırlaşma, asrîleşme) projesi ile buna başlıyor.

Modernleşme (muasırlaşma, asrîleşme), bir kültür değişimidir. Osmanlı bu kültür değişimi süreci içine 19.yy'ın başında girdi. Tanzimat ile birlikte bu resmen devletin politikası oldu. "Kültür değişmesi, bir toplumun mevcut düzenini, yani sosyal, maddî ve manevî medeniyetini bir tipten başka bir tipe dönüştüren süreçtir. Kültür değişmesi, bir toplumun siyasî yapısında, idarî kurumlarında, toprağa yerleşme ve iskân tarzında, iman ve kanaatlerinde, bilgi sisteminde, eğitim sisteminde, kanunlarında, maddî alet ve vasıtalarında, bunların kullanılmasında, sosyal ekonomisinin dayandığı tüketim maddelerinin sarfında az çok meydana gelen değişimleri içerir."¹⁸

Kültür değişmesi vetiresinin içerdiği bu boyutların hepsinde de şu veya bu ölçüde Osmanlı Toplumunda değişme başlamıştı. Cumhuriyet ile birlikte bu değişim hız kazandı. Zaten 20.yy, tarihin hızlandığı dönemdir. Cumhuriyet dönemi Türk aydını, kendisini bu hızlı / hızlandırılmış kültür değişimi süreci içinde buldu. Tevarüs ettiği dünya görüşünün her veçhesinin değişmekte ve toplumun değerlerinin yeni baştan değerlendirilmekte olduğunu gördü. Dinî inancının da bu değişme ve değerlendirmenin dışında kalması mümkün değildi. Çünkü dinî inanç, belirli bir düşüncenin ezberi ve şehadetinden ibaret değilse, hayatın temel dayanağı ve kültürün dominant belirleyicisi olarak karşımıza çıkar. Her kültür düzeyinde bu böyledir.

Kültür değişimi, Cumhuriyet aydınını yeni bir din, yeni bir iman arama ve seçme durumuna getirmede. Çünkü İslâmiyet, Türk'ün benliği ile özdeşleşmiştir. Millî benliğin derinliklerine kök salmıştır. Türk aydını için, bir dine inanılacaksa bu din İslâm dininden başkası olamazdı. Ama İslâmiyet etrafında bir tartışma da başladı. Bu tartışma, İslâm'ı yargılama ve onu reddetmeye yönelik değildi. Aydınlar birbirlerinin dindarlıklarını, dinî anlayışlarını eleştirip yargılıyorlardı; ama bu arada, kişi göstermenin, ad vermenin mümkün olamayacağı bir şekilde, el altından *deist iman telkini* de yapıyordu. Çünkü İttihat ve Terakki ekolünde yetişmiş kadro hayattaydı. Bunun 1928 yılında su yüzüne çıkmış bir tezahürü ile karşılaşılıyor: *Yeni bir mabet yeni bir ibadet şekli*. Fuat Köprülü komisyonu, hazırlamış olduğu raporda İslâm dini ile uzaktan yakından alakası olmayan, tamamen Akıl Dini

¹⁸ Kızılçelik, Sezgin-Erjem, Yaşar, Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü, s.271.

çerçevesi içinde düşünülmüş olan bir ibadet ve mabet şekli önerilmişti. Bir opera salonuna giriyormuş gibi camiye girilecek, sıralara oturulacak, enstrümanlar eşliğinde, iyi sesli kişilerin icra edeceği müzik dinlenecekti. Böylece de estetik duyguların canlandırıldığı bir atmosferde, deist imanın sadece “*Yüce Bir Varlık*” olarak gördüğü Tanrı’yla ilişki, estetik bir duygu olan *yücelik duygusu* ile gerçekleştirilecekti.

İşte bu proje Osmanlı’nın son zamanlarında deist imana gönül vermiş olan bir kadronun düşüncesi idi. Bunu doğrudan doğruya Cumhuriyet yönetimine ve dolayısıyla Atatürk’e bağlamak doğru olmaz. Davut Dursun, halkın tepkisinden çekinildiği için geri çekildiğini ileri sürüyorsa da¹⁹, Atatürk’ün İslâmi olmayan böyle bir düzenlemeye gönül razı olmadığı için gerçekleşme şansı olmamıştır. Eğer Atatürk böyle bir ibadet ve mabet düzenlemesini benimsemiş olsaydı, onun iradesini engelleyecek herhangi bir güç olmadığından dolayı uygulama safhasına geçilirdi.

Atatürk’ün ölümünden sonra, 1943 yılında İslâmi (theist) imanın bilgisinin yayılmasına yönelik bir engellemeyle yine karşılaşılıyor: Ahmet Hamdi Akseki’nin Peygamber hakkında yazmış olduğu bir kitap, matbuat genel müdürlüğü tarafından “*Memleket dahilinde dinî neşriyat yapılarak, dinî bir atmosfer meydana getirilmesine ve gençlik için dinî bir zihniyet fideliği meydana getirilmesine*” müsaade edilemeyeceği gerekçesiyle toplattırılıyor.²⁰ Bu tasarruf, ateizme yer hazırlamak için değil, deizmin önünü açmak içindir.

Bu tür dinî fantezilerin dalgalanması, kamu vicdanında değerlendirilmesi, sahiplerinin yeni bir buluş ortaya koymuş olmanın heyecanını yaşayıp bu psikolojisinin tavsaması gerekiyordu. Nihayet milletin kültürel gelişmesi ve dünya görüşünün içeriğinin belirlenmesinde önemli rolü olan Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1947 yılındaki VII. Genel Kurulu’nda, İslâmi imanın bilgisinin verilmesindeki sınırlamalara, din ve vicdan hürriyetine karşı yapılan müdahalelere karşı çok şiddetli tepkiler ortaya konmuştur. Bu tepkilere kulak veren Devlet, İslâmi imanın bilgisinin yine devlet eliyle verilmesini kendi eğitim – öğretim programı içine almıştır.

Önemli olan husus, milletin benliğinin dominant unsuru olan İslâm ile *modernleşmeyi* birbirinin alternatifi haline getirmeden ya da birisi gündeme gelince diğeri parantez içerisine almadan, uzlaştırarak mümkün olur. Bu uzlaştırmanın, günün *geist’ini* yakalayan, iyi yetişmiş İlahiyatçıların İslâm’ı özünden kavrayarak ve doğru yorumlamaları sayesinde gelişerek devam etmesi sevindiricidir.

¹⁹ Dursun, Davut, “Din ve Vicdan Hürriyetinin Siyasal Sistem Açısından Anlamı ve Uygulaması”, Doğuda ve Batıda İnsan Hakları, Ankara 1996, s.103-104.

²⁰ A.g.m.,s.102.

Kültür değişimi (modernleşme), kültür çeşitliliğini de beraberinde getirir. Bu eşitlilik içinde deist iman da olacaktır. Her türlü dinî inancın serbestçe yaşanabilmesinin güvencesi *Laiklik*tir. İslâm'ın devlet anlayışı *Cumhuriyet*'tir. İslâm'dan rejime hiçbir tehlike gelmez. Rejim aleyhtarı görüşler gelenekten gelmektedir. Gelenek ise artık aşılmıştır. Farklı dinî inançlar, dinî gelişmeleri, birbirleri için tehdit olarak algılamayıp sosyal ve siyasi gerginliklere ve dayatmalara neden olmamalıdır.